

ЩОДО ВИНИКНЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Ярмакі Х. П., Ярмакі В. Х.

Статтю присвячено дослідженню виникнення міжнародного права, його історії, відповідності положень сучасного міжнародного права традиціям і звичаям народів із давньою історією регулювання міжнародних відносин. Суперечливе розуміння історичних цінностей міжнародного права, неврахування особливостей різних правових культур в процесі міжнародного нормотворення спричиняють ескалацію міжнародних конфліктів. Тлумачення сутності міжнародного права з позицій лише однієї сучасної цивілізації призводить до дискримінації, приниження ролі інших культур із великою історією правового регулювання.

Сьогодні вчені і практики міжнародного права одностайні лише в розумінні необхідності дослідження особливостей його походження та історії. Проте дискусія навіть щодо датування періоду його появи продовжується. Одна група вчених стверджує, що міжнародне право виникло з уведенням християнства чи у зв'язку з такими європейськими подіями, як Вестфальський мир 1648 р., Віденський конгрес 1815 р., Версальські мирні угоди 1919 р., утворення ООН. Вони базуються на європоцентристському баченні міжнародного права. На думку інших дослідників, сучасне міжнародне право має відображати загальнолюдські цінності і критерії, які пройшли історичне випробування в різних географічних регіонах і в різні історичні епохи. Отже, воно існувало скрізь і завжди, де і коли існувало міжнародне суспільство, а витокami сучасного універсального міжнародного права, на їхню думку, є правові інститути стародавніх регіонів. Треті, уважаючи, що сучасне міжнародне право складається в умовах міжнародної гуманітарної революції, якої людство до цього не знало, повинно бути по-справжньому новим виходячи із сьогоденних універсальних проблем, властивих усім народам світу; тому вони не пов'язують його вивчення з історичними цінностями.

Зроблено спробу обґрунтувати, що в науці міжнародного права склалося чотири основні напрями датування його появи (які, своєю чергою, об'єднують декілька теорій його виникнення залежно від запропонованих критеріїв цього процесу): 1) виникнення міжнародного права з появою первісних суспільних, племінних спільнот; 2) у стародавній період; 3) у період європейського середньовіччя; 4) становлення окремих

елементів міжнародного права в стародавній період і поява міжнародного права у період середньовіччя.

Ключові слова: міжнародне право, теорії походження міжнародного права, період європейського середньовіччя, стародавній період, первісний період.

Yarmaki Kh. P., Yarmaki V. Kh. Regarding the origin of international law

The article is devoted to the consideration of the origin of international law, its history, the correspondence of the provisions of modern international law to the traditions and customs of the peoples with the ancient history of the regulation of international relations. Contradictory understanding of the historical values of international law, disregard for the peculiarities of different legal cultures in the process of international rule-making causes exacerbation of international conflicts. Interpretation of the essence of international law from the standpoint of only one modern civilization leads to discrimination, humiliation of the role of other cultures with a deep history of legal regulation. Today, scholars and practitioners of international law are unanimous only in understanding the need to study the peculiarities of its origin and history. However, the debate even over the date of its appearance continues. Some scholars argue that international law arose with the introduction of Christianity or from European events such as the Peace of Westphalia in 1648, the Congress of Vienna in 1815, the Versailles Peace Treaty of 1919, and the formation of the United Nations. They are based on a Eurocentric vision of international law. According to others, modern international law should reflect universal values and criteria that have undergone historical testing in different regions and in different historical epochs. Thus, it existed everywhere and always, where and when the international society existed, and the origins of modern universal international law, in their opinion, are the legal institutions of ancient regions. Third, believing that modern international law is taking place in the context of the international humanitarian revolution, which mankind did not know before, must be truly new, based on today's universal problems inherent in all peoples of the world; therefore, they do not link its study with historical (outdated, in their opinion) values.

It is proved that in the science of international law there are four main directions of dating its appearance (which in turn unite several theories of its origin depending on the proposed criteria of this process): 1) the emergence of international law with the emergence

of primitive social, tribal communities, 2) in the ancient period, 3) in the period of the European Middle Ages, 4) the formation of certain elements of international law in the ancient period and the emergence of international law in the Middle Ages.

Key words: *International law, theories of the origin of international law, the period of the European Middle Ages, the ancient period, the primitive period.*

Термін «міжнародне право» вперше в науковий обіг був уведений І. Бентамом у 1780 р. Майже через півстоліття цей термін замінив застарілу термінологію *law of nations* (англ.), або *droit de gens* (франц.), котра бере свій початок у концепції *jus gentium* («право народів» - лат.) із римського права. Якщо раніше й існувала певна суперечність між термінами «міжнародне право» та «право народів», то тепер це питання не викликає жодних дискусій. Більшість науковців у своїх публікаціях застосовує саме термін «міжнародне право». Ним послуговуються також майже всі владні органи, які у своїй діяльності реалізують це право. Термін «міжнародне право» є широко визнаним у правовій, дипломатичній, зовнішньополітичній практиці держав. Разом із тим залежно від різних чинників у різні часи для позначення цього феномену були запропоновані та застосовувалися десятки інших термінів, зокрема: *jus inter gentes* («право між націями»), «міждержавне право», «наднаціональне (транснаціональне) право», «світове право» тощо. Утім, за винятком терміна «право народів», що застосовують у німецькій, норвезькій, ісландській, фламандській та деяких інших мовах, здебільшого вживається саме термін «міжнародне право» (італ. - *diritto internazionale*, франц. - *droit international*, англ. - *international law*, ісп. - *derecho internacional*, румунськ. - *drept international*, португал. - *direto internacional*, угорськ. - *nemzetkozigog*, рос. - «международное право», укр. - «міжнародне право» та ін.) [1].

Питання розуміння і тлумачення виникнення міжнародного права, його історії, відповідності положень сучасного міжнародного права традиціям і звичаям народів із давньою історією регулювання міжнародних відносин є одним із тих, що впливають сьогодні на правотворчі і правозастосовчі процеси. Суперечливе і часом однібічне розуміння історичних цінностей міжнародного права, неврахування особливостей різних правових культур у процесі міжнародного нормотворення призводять до значних ескалацій міжнародних конфліктів. Тлумачення сутності міжнародного права з позицій лише однієї сучас-

ної цивілізації призводить до дискримінації, припущення ролі інших культур із глибокою історією правового регулювання.

В останні роки вчені і практики міжнародного права однакові лише в розумінні необхідності дослідження особливостей його походження і історії. Проте дискусія навіть щодо датування періоду його появи продовжується. Одні вчені стверджують, що міжнародне право виникло з уведенням християнства чи з таких європейських подій, як Вестфальський мир 1648 р., Віденський конгрес 1815 р., Версальські мирні угоди 1919 р., утворення ООН. Вони базуються на європоцентристському баченні міжнародного права. На думку інших дослідників, сучасне міжнародне право має відображати загальнолюдські цінності і критерії, які пройшли історичне випробовування в різних регіонах і в різні історичні епохи. Отже, воно існувало скрізь і завжди, де і коли існувало міжнародне суспільство, а витокami сучасного універсального міжнародного права, на їхню думку, є правові інститути стародавніх регіонів. Треті, уважаючи, що сучасне міжнародне право складається в умовах міжнародної гуманітарної революції, якої людство до цього не знало, повинно бути по-справжньому новим виходячи із сьогоднішніх універсальних проблем, властивих усім народам світу; тому вони не пов'язують його вивчення з історичними цінностями.

У науці міжнародного права склалося чотири основні напрями датування його появи: 1) період європейського середньовіччя; 2) стародавній період (етап від появи перших протодержав, державоподібних утворень до виникнення феодальних держав); 3) стародавній період як етап передісторії міжнародного права, яке з'являється у середні віки; 4) первісний період (етап міжплемінних відносин). Дані етапи визначаються відповідно до прийнятої в загальноісторичній науці періодизації і хронологічно не співпадають у різних регіонах світу (Близькому Сході, Середземномор'ї, Індії чи Китаї). Найбільш поширений і довгий час єдиний в науці напрям визначав появу міжнародного права в середньовічній Європі. Суттєвим недоліком цього напрямку був європоцентризм у підході до пояснення міжнародного права; він пов'язував його розвиток із відповідними трансформаціями європейських держав, тож прихильники європейського бачення міжнародного права висували переважно етатичні критерії його появи і розвитку: «Воно виникає спершу в Європі і поширюється на держави поза європейськими кордонами, як тільки вони долучаються

до європейської цивілізації. У своїй повноті воно було розвинуто лише в сучасний період. Його провідним принципом небагато більше трьохсот років» [2, с. 14; 3, р. 11-32]. Цим у сферу дії міжнародного права включалися лише держави Європи і згодом Сполучені Штати Америки, об'єднані цінностями західноєвропейської культури [4]. Цей напрям об'єднав більшу частину вчених міжнародного права XIX-XX ст. Його прихильники хоча й виходили з різних критеріїв появи міжнародного права і по-різному датували його виникнення (початком, серединою чи кінцем середніх віків), проте були одноставні в запереченні його існування в стародавній період; щоб з'ясувати чому це так, слід звернутися до критеріїв і передумов, які вони вважали необхідними для виникнення міжнародного права.

У другій половині XIX - на початку XX ст. популярною в науці міжнародного права була ідея державного суверенітету. Тому і появу міжнародного права стали датувати періодом, у який склалася система суверенних держав: «Міжнародне право, - писав Ф. Ліст, - могло виникнути тільки тоді, коли наприкінці середніх віків поряд із Німецькою імперією утворилися і розвинулися великі самостійні християнські держави Європи, які усвідомлювали свій суверенітет» [5, с. 19], що, на нашу думку, є дуже дискусійною точкою зору. Деякі вчені уточнювали, що йдеться про виникнення саме християнських держав. Релігійний критерій уважали важливим вчені християнського світогляду: «В основі появи міжнародного права, - уважав Де Вішсер, - лежить ідея християнської спільноти» [6, р. 4]. Але серед них були ті, хто, не заперечуючи релігійного чинника в міжнародному праві, уважав його недостатнім і шукав інші передумови його появи (у політико-правовій, культурній, інших нерелігійних сферах). Серед них називали виникнення буржуазної держави і відповідної державно-правової ідеології: «Сучасне міжнародне право, - писав Д. Анцилотті, - значною мірою є результатом дії причин, що перетворили політичний лад Європи за переходу від Середніх віків до нового часу» [7, с. 19].

Вельми популярним критерієм виникнення міжнародного права для європейських учених XIX-XX ст. було існування системи міжнародного балансу сил: створення в міжнародних відносинах за допомогою міжнародно-правового регулювання стану політичної рівноваги. Цей принцип було сформульовано Вестфальським миром 1648 р., тому саме цей рік найчастіше називають датою народження міжнародного права [8]. Не заперечуючи

ролі міжнародного права у встановленні системи міжнародного балансу сил або міжнародної політичної рівноваги, слід зазначити, що вона стала проявлятися вже на ранніх етапах міжнародно-правового регулювання відносин держав. На думку К. Філіпсона, політика балансування силою була властива всім грецьким державам, постійно і стабільно впливала на створення об'єднань, ліг, союзів і конфедерацій, що, врешті, призвело до появи міжнародного права в Стародавній Греції [9, р. 101-105]. Деякі вчені вважають, що у той час «великі правителі не знали терміна «баланс сил», але діяли так, ніби він їм був відомий ... знаходячись між собою у всебічній збалансованості» [10, р. 231]. Зокрема, із метою встановлення міжнародного балансу сил з урахуванням власних інтересів дві могутні держави стародавнього Близького Сходу - Єгипет і Хатті використовували засоби укладання договорів із дрібними містами - державами регіону (Амурру, Кіццуватною, Нугассі та ін.). За цими договорами останні виявлялися в зоні впливу то однієї, то іншої імперії. Для істориків права саме визнання чи заперечення державами принципу міжнародного балансу сил було критерієм оцінки рівня розвитку стародавнього міжнародного права. Не заперечуючи ролі Вестфальського мирного договору 1648 р. в розвитку міжнародного права, слід визнати, що він був лише поворотним моментом його історії, на чому наголошували його дослідники, а не її початковим етапом [3, р. 7-9; 11, р. 47-48].

Учені, які стояли на позиціях появи міжнародного права в період середньовіччя, висуваючи його культурно-цивілізаційні передумови, часто перебільшували роль європейської цивілізації у його становленні. Подібні погляди часто зустрічалися в кінці XIX - на початку XX ст. [12-16]. Проте і пізніше деякі дослідники дотримувалися цієї позиції. На думку Х. Лаутерпахта, «сучасне міжнародне право великою мірою зобов'язане своєю появою державам заходу, і особливо державам християнської цивілізації» [17, р. 122]. Визнаючи внесок лише європейської цивілізації у появу міжнародного права, вчені кінця XIX - початку XX ст. підкреслювали свою прихильність «міжнародному праву цивілізованих націй» (М. Таубе, Ф. Мартенс, Д. Анцилотті та ін.), а деякі автори другої половини XX ст. (А. Фердросс, Дж. Браєрлі, Д. Старк, Ч. Фенвік, В. Фрідман та ін.) часом занадто перебільшували проголошення ООН як фактору становлення міжнародного права.

Іншим чинником виникнення міжнародного права в середньовіччі деякі вчені (Х. Лаутерпахт,

Е. Ніс та ін.) називали появу в той період його доктрини (італійської та іспанської шкіл), опублікування фундаментальних праць із його теорії Ф. Вітторія, Б. Айали, А. Джентілі, Ф. Суареса, Г. Гроція та ін.

Другий напрям, який стосується вивчення виникнення міжнародного права, з'явився дещо пізніше, і його спричинили, зокрема, археологічні, етнографічні та історичні відкриття XIX ст. Дослідники, що його дотримувалися, стояли на позиціях виникнення міжнародного права в стародавній період. Прихильники цього напрямку часто дотримувалися концепції «де суспільство, там і право», згідно з положеннями якої право є необхідною умовою існування суспільства [18, р. 38; 19, с. 167-175]. Наголошуючи на біологічній характеристиці права, Дж. Ссель дійшов того ж висновку щодо появи міжнародного права, говорячи про його біологічні витоки. Він уважав, що «завжди існувало міжнародне право, або міжгрупове право, у якому, так би мовити, звичаєві чи конвенційні норми мали за мету врегулювати колективні відносини між людськими спільнотами і відносини між окремими індивідами» [20, р. 25; 21, р. 3].

Прихильники даного напрямку у цілому достатньо обґрунтовано наголошують на можливості існування міжнародного права в різні періоди історії людства і в різних географічних регіонах. Міжнародне право як системне явище не може бути виведене з таких окремих категорій, як культурна спільність, певний географічний регіон чи релігійна система. Його появу спричиняють об'єктивні вимоги, чинники розвитку міжнародних відносин. У межах цього напрямку поширеною є теорія, що міжнародне право є притаманним будь-якій спільноті держав унаслідок спільності умов соціального життя, які викликають необхідність одних і тих самих правових інститутів та принципів у різні часі і в різних цивілізаціях.

Низка дослідників уважала, що немає підстав для виділення в окремі наукові напрями як того, що датує появу міжнародного права періодом середніх віків, так і того, що датує її стародавнім періодом, оскільки чинники виникнення міжнародного права, запропоновані як прихильниками першого, так і прихильниками другого напрямів, є взаємодоповнючими. Так виник третій, синтетичний напрям, суть якого полягає у тому, що в стародавні часи склалося «протоправо». Хоча прихильники цього напрямку й не відмінюють зв'язку між «протоправом» і міжнародним правом, яке виникло, на їхню думку, в епоху

середньовіччя, але вбачають цей зв'язок лише на загальносоціальному, а не на правовому рівні.

Цей напрям склався здебільшого із запозичення аргументів концепції, яка відстоює існування протоправа в первісному суспільстві з його подальшою трансформацією в рабовласницьке міжнародне право. Різниця полягає у тому, що даний напрям протоправом називає рабовласницьке міжнародне право, а правом - феодальне. Деякі вчені, які відстоювали концепцію протоправа в первісному суспільстві і міжнародного права в рабовласницькому, пропонували як аргумент класовий характер права: «Як соціальний інструмент організації внутрішньо- і міжродових відносин виступали правила стародавніх звичаїв і договорів, які являли собою джерела стародавнього «права». Зрозуміло, що воно не було правом у повному сенсі, бо не мало класового характеру. У процесі формування держави, який супроводжувався розколом суспільства на антагоністичні класи, норми стародавнього «права» пристосовуються для регулювання внутрішньодержавних і міждержавних відносин. При цьому відбувається їх якісне перетворення: соціальні норми давнини наповнюються класовим змістом і набувають характеру власне правових норм» [22, с. 3-4]. Із відмовою від класового підходу ці дві концепції практично перестали відрізнятися.

А. Нуссбаум висловлювався з великою прихильністю до існування міжнародного права в стародавній період: «Виразна концепція права народів як права превалюючого між незалежними державами з'явилася лише протягом останніх кількох століть... У широкому сенсі історія права народів (*jus gentium*) співпадає з документальною історією людства. Вона починається з первісних мирних договорів Близькосхідного регіону» [23, р. 1]. Фактор укладання міжнародних договорів був для дослідників міжнародного права суттєвим аргументом на користь його зародження у стародавній період, але базуючись на ньому, деякі з них недооцінювали інші види джерел міжнародного права, зокрема звичаю.

Четвертий напрям є одним із найбільш суперечливих у науці міжнародного права і знаходить свій зримий прояв тому, що міжнародним правом керувалися ще в міжплемінних відносинах. Дещо близько до цього підходить А. Нуссбаум: «Мирні договори практикувалися між неписьменними (що не обов'язково означає примітивними) племенами» [23, р. 11], а саме існування договорів він називає ключовим елементом існування міжнародного права. Досить яскраво і виразно про походження міжнародного права з міжплемінних

стосунків висловився Р. Ньюмелін, досліджуючи історію дипломатії: «Я вважаю, що слід визнати початок міжнародного права в зіткненні та взаємовідносинах двох або більше незалежних племен чи народів» [24, р. 61]. Свою позицію він обґрунтовує тим, що для виникнення міжнародного права достатньо існування певної кількості звичаєвих соціальних, моральних норм поведінки між незалежними спільнотами, які їх визнають та дотримуються: «Первісне моральне право створило передумову міжнародного» [24, р. 64].

Розглянуті теорії в межах чотирьох основних наукових напрямів щодо появи міжнародного права в переважній більшості або не визнають його в стародавній період, або не завжди вірно характеризують його інститути у той час. Часто це спричиняє підхід до міжнародного права як продукту сучасного світу і перенесення сучасних критеріїв і уявлень про міжнародно-правові принципи й інститути на ті, що існували у стародавньому світі. Більш вірним було б говорити про той час як про своєрідний етап в історії міжнародного права, який характеризувався рисами, що, безумовно, не можуть у всьому співпадати з ознаками сучасного міжнародного права.

Різні точки зору стосовно походження міжнародного права фактично впливали з двох основних підходів: природно-правового і позитивно-правового.

Узагальнюючи розглянуте вище, можна дійти висновку, що в науці міжнародного права склалися чотири основні напрями датування його появи (які, своєю чергою, об'єднують декілька теорій його походження залежно від запропонованих критеріїв цього процесу): 1) виникнення міжнародного права з появою первісних суспільних, племінних спільнот; 2) у стародавній період; 3) у період європейського середньовіччя; 4) становлення окремих елементів міжнародного права в стародавній період і поява міжнародного права у період середньовіччя. Дослідники історії міжнародного права охопили широкий спектр передумов його виникнення і чинників, що сприяли його становленню.

Література

1. Поняття, зміст та особливості міжнародного права. URL: https://pidru4niki.com/1821100146658/pravo/ponyattya_zmist_osoblivosti_mizhnarodnogo_prava (дата звернення: 15.05.2022).

2. Lawrence, T.J. The Principles of International Law. Seventh edition revised by P.H. Winfield. London. The Macmillan & Company. Ltd. 1925. 766 p.

3. Grewe W.G. The Epochs of International Law. Translated and revised by M. Byers. Walter de Gruyter. Berlin ; New York, 2000. 780 p.

4. The Future of International Law in a Multicultural World. Workshop. The Hague, 17 - 19 November 1983. Martinus Nijhoff Publishers. The Hague / Boston / London. 1984. 491 p.

5. Лист Ф. Международное право в систематическом изложении / пер. с шестого немецкого издания под редакцией проф. В.Э. Грабаря. Типография К. Матиссена. 1912. 574 с. + CLXXXIV.

6. Visser. Ch. de. Theory and Reality in Public International Law. Princeton, New Jersey. Princeton University Press. 1957. 381 p.

7. Анцилотти Д. Курс международного права. Т. 1. Введение Общая теория. Москва: Издательство иностранной литературы, 1961. 447 с.

8. Paradisi B. I Fondamenti Storici della Comuta Giuridica Internazionale. Siena. Circolo Giuridico della Universita. 1944. 90 p.

9. Phillipson C. The International Law and Custom of ancient Greece and Rome. In two volumes. Volume II. Macmillan and Co. Limited. London. 1911. 421 p.

10. Cohen R., Westbrook R. Conclusion: The beginnings of international relations. *Amarna Diplomacy. The Beginnings of International Relations* / ed. by R. Cohen and R. Westbrook. Baltimore and London. The Johns Hopkins University Press. 2000. P. 225-236.

11. Janis M.W. American versions of the International Law of Christendom: Kent, Wheaton and the Grotian tradition. *Netherlands International Law Review*. Vol. XXXIX. 1992/1. P. 37-61.

12. Камаровский Л. Основные вопросы науки международного права. Москва : Университетская типография. Страстной бульвар, 1892. 201 с.

13. Calvo. M.C. Le Droit International theoretique et pratique présédé d'un exposé historique des progrès de la science du droit de gens. Tome premier. *Troisième édition*. Complétée. Paris. 1880. 712 p.

14. Wheaton H. History of the Law of Nations in Europe and America from the Earliest Times to the Treaty of Washington, 1842. New York ; London : Garland Publishing, Inc., 1973. 796 p.

15. Мартенс Ф. Современное международное право цивилизованных народов. Т. 1. ; изд. 4-е, доп. и испр. Санкт-Петербург : Типография А. Бенке, 1898. 434 с.

16. Paenson I. English - French - Spanish - Russian Manual of the Terminology of Public International Law (Law of Peace) and International Organizations. Published for the Graduate Institute of International Studies, Geneva, and Intercentre by Bruylant, Brussels, 67, Rue de la Régence. 1983. 846 p.

17. Lauterpacht. H. International Law. Volume 1: The General Works. Cambridge. At the University Press. 1970. 539 p.

18. Fitzmaurice G. The general principles of international law considered from the standpoint of the rule of law. *Recueil des Cours. Académie de Droit International*. 1957. II. A.W. Sijthoff, Leyde (Pays - Bas). 1958. P. 5-227.

19. Незабитовский В.А. Разбор сочинения профессора Рененкампа. *Собрание сочинений*. Киев : Издание совета Университета Св. Владимира, 1884. С. 163-199.

20. Scelle G. Cours de Droit International Public. Montchreisten. Editions Domat. 1948. 1008 p.

21. Scelle G. Précis de Droit de Gens. Principes et systématique I et II. Paris. Editions du Centre National de la Recherche Scientifique. 1984. 317 p.

22. Василенко В.А. Основы теории международного права. Киев : Вища школа, 1988. 288 с.

23. Nussbaum A. A concise history of the law of nations. New York. The Macmillan company, 1947. 361 p.

24. Numelin R. The Beginnings of Diplomacy. A sociological study of intertribal and international relations. London. Oxford University Press. Ejnar Munksgaard. Copenhagen. 1950. 372 p.

*Ярмакі Х. П.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного права
та адміністративного процесу факультету
підготовки фахівців для підрозділів превентивної
діяльності Одеського державного університету
внутрішніх справ*

*Ярмакі В. Х.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу
факультету підготовки фахівців для органів
досудового слідства
Одеського державного університету
внутрішніх справ*